

УДК 316.614.6:376.64:378.046

В.В. КУЗЬМІН

СОЦІОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СТУДЕНТІВ-СИРІТ, ЯК ОКРЕМОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ГРУПИ У ВНЗ

Кузьмін Віктор Володимирович – аспірант кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету (м. Запоріжжя)

За результатами соціального діагностування, зібраний масив даних, який дає підстави вважати, що студентів-сиріт у ВНЗ можна класифікувати за різними ознаками, в них є багато характерних рис, особливостей соціальної поведінки та оточення. Доведено, що студенти-сироти є окремою соціальною групою у ВНЗ, також подано соціологічну характеристику проблем студентів-сиріт в українських реаліях.

Ключові слова: соціальна група, соціалізація, студент-сирота, ВНЗ.

По результатам социального диагностирования собран массив данных, который дает основания считать, что студентов-сирот в ВУЗах можно классифицировать по различным признакам, у них есть много характерных черт, особенностей социального поведения и окружения. Доказано, что студенты-сироты являются отдельной социальной группой в ВУЗах, подана социологическая характеристика проблем студентов-сирот в украинских реалиях.

Ключевые слова: социальная группа, социализация, студент-сирота, ВУЗ.

According to social diagnosis assembled an array of data that suggests that orphan-students in institutes of higher education can be classified according to different characteristics, they have many similar peculiarities, features of social behavior and environment. It is proved that orphan is a separate social group in Ukrainian institutes of higher education, also sociological characteristic problems of orphans in Ukrainian reality has been provided.

Key words: social group, socialization, orphans, institutes of higher education

© В.В. Кузьмін, 2012

Українське суспільство можна представити як набір різнопланових соціальних спільнот у вигляді груп, прояви яких мають різну спрямованість. Виконуючи різні соціальні функції, людина є членом багатьох соціальних груп, вона формується як би в перетині цих груп, є точкою, в якій перетинаються різні групові впливи. Це має для особистості два важливі наслідки: з одного боку, визначає об'єктивне місце особистості в системі соціальної діяльності, з іншого — позначається на формуванні свідомості особистості — відбувається включення в систему поглядів, уявлень, норм, цінностей численних груп.

Кризовість соціальних взаємодій у сім'ях породжує таку соціальну групу, як діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування. Трансформаційні процеси українського суспільства сприяють збільшенню кількісних показників цієї соціальної групи. Реагуючи на таку статистику, держава створює відповідні умови за основними напрямками захисту дитинства: отримання належного фінансового наповнення, доступності вступу у навчальні заклади вищого рівня, але соціальна підтримка на перехідних етапах недостатня. Деприваційні аспекти сиріт призводять до появи у них суттєвих відмінностей, що значно заважає у подальшому житті.

Останні роки змінюється і законодавча база, що свідчить про увагу держави до соціально-вразливих груп. Абітурієнтам-сиротам досить набрати мінімальнопозитивний бал і вони вже студенти. Та все ж, у безпосередньо студентському середовищі досі є багато питань, які вимагають детального вивчення, корекції, поліпшення тощо.

Так, при загальній кількості сиріт в Україні 98119 осіб у ВНЗ, за даними на 2010 рік, навчаються 9570 осіб [1].

Актуальність статті. Проблеми сиріт у вищих навчальних закладах є достатньо новою тематикою, зазвичай українська наукова думка розглядала сиріт раннього віку, дітей-сиріт у «дитячих» формах утримання: дитячих будинках для дітей-сиріт, дитячих будинках сімейного типу, загальноосвітніх школах-інтернатах, умовах реабілітаційного центру, загальноосвітніх навчальних закладах для дітей-сиріт. Студентів-сиріт у ВНЗ чомусь вважають за самостійних і самодостатніх громадян, яким сприяння вже нібито і не потрібне, але по завершенні вищезазначених середніх навчальних закладів та при переході до ВНЗ сироти залишаються сиротами. Адже батьків у них як не було так і не стало, негативний сирітський досвід нікуди не подівся. Отже, є необхідність розглянути групу сиріт у ВНЗ більш детально, застосовуючи при цьому соціальні механізми соціологічних досліджень.

Студентів пільгових категорій, як окремі групи студентської молоді, розглядала невелика кількість науковців. У наш час приділяється увага студентам з вадами фізичного розвитку (Дікова-Фаворська О.М., Бурова Г.В., Фудорова О.М., Гребенюк Т.М.); розробляються моделі адаптації різних груп потерпілих від Чорнобильської катастрофи (Ходорівська Н.В.) тощо.

Багато уваги для становлення системи соціального захисту дитинства з державницьких позицій внесли Волинець Л.С., Комарова Н.М., Балакірева О.М., Зайцева З.Л., Капська А.Й., Пеша І.В. та ін.

Мета статті – на основі соціального діагностування виявити приналежність студентів-сиріт до окремої соціальної групи в умовах ВНЗ.

Для реалізації мети поставлено такі завдання:

1. Визначити основні характеристики соціальних груп.
2. Встановити приналежність студентів-сиріт до окремої соціальної групи.
3. Подати соціологічну характеристику проблем студентів-сиріт в українських реаліях.

Основною формою соціальних спільнот є соціальні групи. Соціологи називають групою двох або більше індивідів, які мають спільні погляди і пов'язані один з одним у відносно стійких моделях соціальної взаємодії.

У соціології виділяють наступні істотні умови, необхідні для того, щоб сукупність вважалася групою:

- наявність взаємодій між її членами;
- поява очікувань кожного члена групи щодо інших її членів;
- прояв координації дій;
- кооперація і солідарність з приводу загальних цілей і культурних зразків.

Таким чином, соціальна група - це сукупність індивідів, що взаємодіють певним чином на основі очікувань кожного члена групи щодо інших.

Групи також можуть бути малими і великими. Досить точно сучасний погляд на сутність малих груп виражений у визначенні Андреевої Г.М.: «Мала група - це група, в якій суспільні відносини виступають у формі безпосередніх особистих контактів»[2]. Базуючись на думці Андреевої Г.М., можна зробити висновок, що малими групами називаються тільки ті групи, в яких індивіди мають особистісні контакти один з одним. Велика група - це настільки численна група, що всі її члени не знають один одного в обличчя і контакти між ними не можуть вчинятися безпосередньо.

Вищі початкові заклади нині є такими агрегаціями студентів, що накопичують осіб, які навчаються, можливо, маючи різний рівень інтелекту, благополуччя, інші відмінності. Стає зрозуміло, що студентів, приналежних до кожної із цих «каст», можна вважати членами відповідних груп: інтелектуалів, заможних, фінансово менш благополучних, осіб з вадами фізичного розвитку, представників диспансерних груп тощо.

У розрізі нашої тематики можна сказати, що у ВНЗ є ще одна спільнота. Це студенти, які через різні життєві обставини не мають батьків. Це студенти-сироти, особи, які з певного віку проживають у дещо інших умовах. Ті, кому пощастило більше, живуть у сім'ях опікунів (піклувальників), інші змушені користуватись послугами органів державної опіки (виховувались у будинках дитини, дитячих будинках, інтернатних закладах, притулках тощо). В Україні, як і в усьому світі, спостерігається тенденція до скорочення (реорганізації) таких установ, що обумовлено чималою затратністю їх утримання, низькою якістю соціалізаційних впливів.

Специфіка сиріт така, що їм все ж таки притаманні специфічні особливості, серед них: деприва-

ційні розлади, недовіра людям, невміння у деяких випадках підготувати себе до праці, прояви споживачтва тощо. На основі перелічених особливостей можна встановити приналежність студентів-сиріт до окремої соціальної групи - групи сиріт у ВНЗ.

Авторське соціальне діагностування було проведено восени 2011 року під назвою «Аналіз проблем студентів-сиріт у вищих навчальних закладах», яке охопило понад 400 сиріт з ВНЗ різних регіонів України, денне відділення.

Вік вступу сиріт до ВНЗ починається з 16 років - 9,5%, 17 років - 43,9% і далі йде на зріст вікових показників, що пояснюється фактами попереднього навчання у таких навчальних закладах, як ПТНЗ, коледжах тощо. Згідно з отриманими даними видно, що сироти вступають до ВНЗ не завжди одразу після здобуття середньої освіти, але й у наступні роки (16,6% у віці 19 років; 8% у віці 20 років; 3,7% вступників у віці 21 рік, 1,5 % у віці 22 роки).

Однією з найважливіших проблем студентів є соціальні передумови сирітства, бо 74% студентів є соціальними сиротами, відповідно 26% - біологічними сиротами. Респонденти отримали соціальний статус сиріт від самого народження до 18 років, причому основна частина цього часового інтервалу заповнена приблизно рівним чином, відмінність простежується лише у проміжку з 11 до 15 років, де їх кількість збільшується до максимальних показників (6,5 - 14,3)%, а потім поступово знижується. Відсоток студентів, які стали сиротами під час навчання у ВНЗ, після досягнення ними повноліття, становить 5,9%.

Статевий розподіл студентів-сиріт в Українських ВНЗ: жінки - 56%, чоловіки - 44%. Розподіл сиріт по курсах навчання наступний: з 1 по 4 курси - орієнтовно по 22% респондентів, 12% респондентів припадає на 5-й курс.

Визначальні фактори, які сприяли вступу сиріт до ВНЗ, подано у наступній діаграмі (див. рис. 1.) за ознакою форм виховання сиріт у минулому.

Запропонований в авторській анкеті хронологічний конструкт (питання №7, «З поданих варіантів складіть свій власний життєвий шлях до ВНЗ») дав підстави вважати, що життєвий шлях сиріт до ВНЗ, у більшості випадків, складається із наступних переходів: сім'я батьків - сім'я піклувальників - ВНЗ. Кількість варіацій із складовими: будинок дитини, дитбудинок, інтернат, ПТУ, коледж, ВНЗ - понад 15%.

Ставлення до релігії у сиріт позитивне - 81%, атеїсти - 19%.

До проблем цієї групи можна віднести високий рівень конфліктності. У разі виникнення конфліктних ситуацій з викладачами ВНЗ респонденти займають позицію ініціаторів конфлікту 24%, а 51% респондентів вважають, що ініціаторами конфлікту були сирота і викладач (співробітник) ВНЗ. У разі виникнення конфліктних ситуацій із студентами ВНЗ 73% сиріт відповіли, що ініціаторами конфлікту були вони та студенти ВНЗ. Це наводить на думку, що студенти-сироти не мають достатнього досвіду з конструктивних вирішень конфліктних ситуацій.

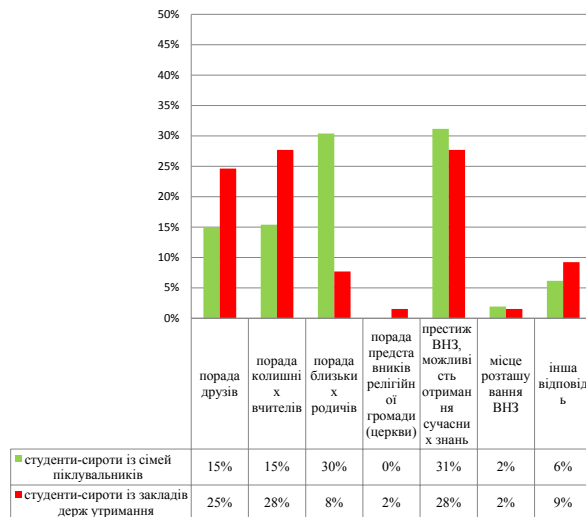

Рис. 1. Розподіл відповідей на запитання: «Що для Вас було визначальним для вступу до ВНЗ?»

Сімейні та шлюбні орієнтації студентів-сиріт теж знайшли своє відображення у нашому дослідженні. Виявилось, що сироти перебувають у шлюбних відносинах, які мають наступний розподіл: шлюб (офіційно зареєстрований) – 4%; незареєстрований, але живуть разом – 7%. Останні цифри свідчать про розуміння сиротами небезпеки узаконення своїх шлюбних відносин, що пов'язано із можливим зняттям пільг. Адже державна підтримка гарантується лише дітям-сиротам, а не «сиротам-матері» чи «сироті-батьку».

Позитивно, що студенти-сироти, які були вихованцями закладів державної опіки, мають позитивні настрої щодо бажання мати власних дітей. А от серед сиріт, що виховувались у сімейних формах виховання, 6% респондентів не планують взагалі мати дітей. Можливо це пов'язано із проблемами виховання у сім'ях опікунів (піклувальників), а можливо і впливом негативного досвіду реального проживання із батьками (див. рис. 2.)

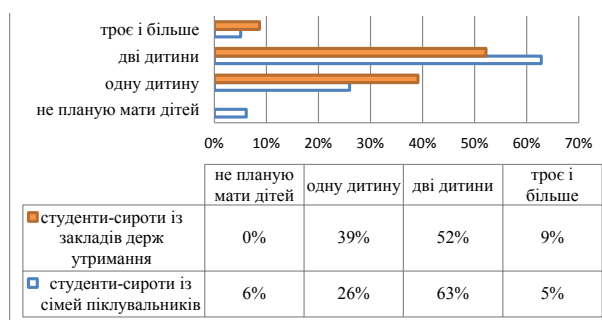

Рис. 2. Розподіл відповідей на запитання: «Зазначте скільки Ви б хотіли мати дітей, орієнтовно?»

Аналізуючи дані стану здоров'я студентів-сиріт, помітно, що 51% респондентів вважають свій стан здоров'я задовільним (майже не звертаються до лікарів), 15% мають хронічні захворювання, встановлено інвалідність – 2%. Решта, 32%, — мають відмінний стан здоров'я.

Проблемність участі студентів-сиріт у навчальному процесі розглянемо більш детально, адже у розрізі діяльності навчального закладу цей напрям є одним з пріоритетних. Як виявляється, п'ята частина сиріт ледве закриває сесії на бал 3,0. Добрі та відмінні показники навчання мають 43,0% опитаних; решта 37% навчаються від 3,00 до 4,00. По відповідях сиріт видно, що до вступу у ВНЗ їх успішність була значно кращою, причому відсоток відмінників зі вступом у ВНЗ падає майже у 2 рази. Розглядаючи проблеми академічної неуспішності, помітно, що 16% студентів-сиріт мають академічні заборгованості, причому їх кількість варіюється від 1 до 11 одиниць, що відповідає кількості навчальних предметів, як мінімум, за 2 навчальні семестри. Як свідчать проведені інтерв'ю в осіб, які відповідальні за ведення виховної роботи, то проблеми накопичення академічних заборгованостей на практиці має понад третина студентів-сиріт. Враховуючи їхній соціальний статус, здебільшого емпатійні аспекти з боку адміністрації факультетів (ВНЗ) до підопічних, у разі виникнення академічних заборгованостей — заборгованості «закривають».

В анкету було внесено питання щодо стипендіального забезпечення та матеріальної підтримки. Відповіді респондентів показують, що сироти, в основному, не знають навіть назв основних своїх джерел доходів, причому як у кількісному, так і в якісному відношенні. 35% сиріт-респондентів відповіли, що розміри матеріальної підтримки відповідають чинним нормативам України.

Щодо матеріального заохочення, то 3,5% студентів-сиріт отримують його за навчання та різні успіхи у вигляді іменних стипендій (стипендія мера, губернатора тощо).

Більшість респондентів отримує пенсію по втраті годувальника від ПФУ, але зазначили, що не знають її розмір, бо пенсію отримують напряду опікуни (піклувальники), які в більшості проживають за місцем основного проживання студентів-сиріт.

Попри високий рівень забезпечення, більшість студентів-сиріт все ж зазначають, що у них виникає потреба додаткового заробітку, хоч 31% відповіли, що такої потреби немає.

Аналіз оцінки роботи кураторів академічних груп у нинішній час (див. рис. 3) свідчить, що виконується вона, як видно, далеко не на належному рівні. Проблема є те, що 19% сиріт на запитання «Як часто Ви спілкуєтесь із куратором групи?» відповіли, що не знають хто це. В цілому можна сказати, що 46% сиріт не мають необхідного контакту із кураторами академічних груп.

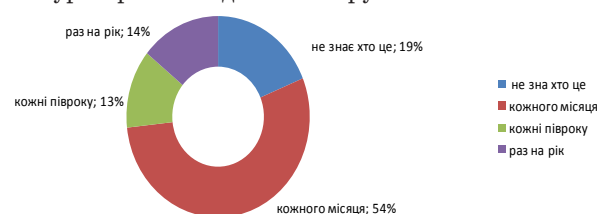

Рис. 3. Розподіл відповідей на запитання: «Як часто ви спілкуєтесь з куратором групи?»

У рамках авторського соціологічного дослідження було передбачено такі оцінки сиріт щодо проблемної підтримки кураторами академічних груп, а тому було запропоновано декілька питань дещо дублюючого характеру (напівзакриті питання). Отримані дані досить-таки вражаючі: кураторська підтримка майже зникла з діаграм і складає не більше 3% у сиріт, які мали більший досвід сімейного проживання, та 2% у більш депривованих сиріт, колишніх вихованців закладів державної опіки. Заступник декана, декан, ректор користуються популярністю у 6 та 21% респондентів відповідно.

Далі було запропоновано питання про виникнення можливих форс-мажорів: «При виникненні проблем, до кого б Ви звернулися у першу чергу?». Дещо підвищилась частка відповідей з участю опікунів (піклувальників), порівняно із попередніми розподілами, та збіглися відповіді щодо участі заступника декана, декана, ректора. Кількість бажаних звернень до профспілки та студентських організацій зменшилася відносно розподілів відповідей на попередні запитання.

23 відсотки респондентів вважають, що ставлення до них викладачів, співробітників ВНЗ не є позитивним, а це свідчить про недостатню підготовленість не лише кураторів академічних груп, а й представників професорсько-викладацького складу ВНЗ, які вважаються науково-педагогічними працівниками.

Цікавими також є відповіді на запитання: «Чи користувались Ви конспектами, навчальними посібниками одногрупників (співмешканців гуртожитку)?», 18% опитаних відповіли, що ні, а от 68% час від часу користуються для підготовки до занять. Схожим за спрямованістю є питання щодо підготовки до семінарських (практичних) занять разом з одногрупниками (співмешканцями гуртожитку): 32% сиріт відповідають, що не готувались до семінарських (практичних) занять разом з одногрупниками (співмешканцями гуртожитку), 68% стверджують, що готувались у такому форматі.

На запитання: «Що заважає Вам навчатись?», найбільш популярними відповідями були: слабкі знання від попереднього навчання; особиста лінькість, невміння налаштувати себе на навчання; неправильний вибір спеціальності. Лише 4% опитаних відповіли, що їм нічого не заважає.

З метою розуміння кількісних показників щодо місця основного проживання сиріт було задано відповідне запитання, на що було отримано: 55% студентів-сиріт приїхали на навчання з іншої місцевості, причому із сільських населених пунктів – 24% респондентів, із міст – 31%; решта опитаних -- місцеві.

Одним із основних питань, які стоять перед випускниками після закінчення ВНЗ, є пошук місця проживання. Під час навчання ні студенти-сироти, ні особи, які відповідають за проведення виховної, корекційної діяльності, і тим паче куратори академічних груп, навіть не замислюються над цим особливо важливим питанням. У випускників є необхідність не лише отримати перше робоче міс-

це і спробувати конкурувати на ринку праці, але й знайти собі ще місце для проживання. Згідно з відповідями сиріт, лише 39% планують проживати в успадкованих приміщеннях, 13% – у житлі піклувальників. Решта, а це понад 48% – потенційні особи без місця проживання, які очікують на допомогу держави, але не знають, як і куди подати відповідний комплект документів.

Відповідно до чинної нормативно-правової бази, діти-сироти після закінчення (припинення) навчання у державному навчальному закладі, а також молодь цієї категорії після проходження строкової служби в Збройних силах України забезпечуються позачергово житлом. Це твердження досить декларативне і не завжди відповідає дійсності на практиці. Головна проблема цього криється в тому, що, аби отримати житло, необхідно перебувати на квартирному обліку для отримання житла (пільгова черга). Далеко не кожний сирота, в тому числі випускник-сирота, знає про існування такої черги, що треба робити, який комплект документів зібрати, куди його подати та як часто звертатися з оновленими документами до відділу з обліку і розподілу житлової площі міської ради (районної державної адміністрації). У практичній площині можна також зробити висновок про те, що в Україні майже відсутнє будівництво житла, причому будь-якого: соціального, нового тощо. Єдине, з чого і йде розподіл житлової площі, – це вторинний житловий фонд, в якому якщо і розподіляється, то лише те, що перебуває ще у власності місцевих громад.

Зрозуміло, що житлом повинні забезпечуватись ті особи, які не мають житлової площі для проживання у певному місті. Відсутність житла у сиріт напряду пов'язана із їх подальшим працевлаштуванням. У випадку, коли житла немає, сироти-випускники вимушені працювати на малооплачуваних роботах, де роботодавець надає житло.

Працевлаштування студентської молоді в останні роки стало вкрай складним питанням. ВНЗ дуже мляво займаються підготовкою сиріт до виходу на ринок праці. Адаптацію майбутнього фахівця до робочого місця треба починати ще із студентських лав, та, все ж, розуміючи, що бази практик останнє десятиліття перебувають у кризовому стані, зрозуміло, що тут багато чого ще треба поліпшувати.

Виходячи на ринок праці, 72% респондентів уміють складати резюме. Інше питання – наскільки якісно воно буде складено, але це питання до сумніння та фахових здатностей кожного. Проблема тут у тому, що 28% сиріт різних курсів навчання не вміють взагалі складати резюме. 48% сиріт не знайомі з особливостями процесу власного працевлаштування по закінченні ВНЗ, лише 35% підтверджують, що знають особливості майбутнього працевлаштування і т. ін.

Бажання здобути додаткову вищу освіту є у 74% сиріт, що говорить про незадоволення здобутою освітою, наявністю бажання поліпшити освітній рівень. Також ми подікавались щодо намірів та планів студентів-сиріт продовжити навчання за кордоном, і виявляється, що 7,5% сиріт виявляє таке бажання, зазначивши дер-

жави, в які б вони хотіли поїхати на навчання.

Вища школа дає змогу вирівняти різні, насамперед дискриміновані, соціальні групи населення. У результаті соціальна нерівність значною мірою усувається для громадян з вищою освітою. Так, встановлено, що з підвищенням освітнього рівня населення, особливо за наявності вищої освіти, зростають шанси отримати роботу, знижується ризик її втратити, підвищується рівень заробітної плати [3, с. 546].

Щодо виховної функції, то вища школа покликана формувати активних і відповідальних громадян у демократичному суспільстві [3, с. 546]. Згідно з офіційними документами, національними доповідями, видно, що виховною роботою охоплена більшість вищих навчальних закладів. Та все ж, по відповідях студентів-сиріт стає зрозуміло, що виконується робота ця здебільшого в рамках разових заходів, які необхідно наповнити реальним змістом, що сприяв би соціалізації кожної особистості.

Підсумовуючи відповіді респондентів щодо основних агентів їх соціалізації, можна додати, що ніхто зі студентів-сиріт України не зазначив, що їм сприяють соціальні працівники, психологи, представники студентських соціальних служб та центрів соціальних служб тощо, хоч відповідних відкритих запитань в анкетах було достатньо.

Висновки. В процесі соціологічного дослідження було підтверджено основну гіпотезу дослідження, яка полягала в тому, що основними факторами (критеріями), які впливають на соціалізацію сиріт у ВНЗ є стан здоров'я, якісні (неякісні) знання, соціальна підтримка сім'ї піклувальників, наявність (відсутність) власного житла; вміння готувати їжу, прати, прасувати; наявність шлюбних відносин, народження власних дітей, відсутність організованої роботи соціальних служб; наявності та якості роботи відповідних посадовців у ВНЗ.

Студентів-сиріт можна віднести до окремої соціальної групи. Причинами цього є більше спільностей, ніж відмінностей. Можна сказати, що сирітство — це спосіб життя дітей, які через різні обставини залишилися без батьківської турботи. Єдине, що відрізняє цих осіб один від одного, — це час спільного проживання у батьківських сім'ях, сімейних формах утримання, адже від цього залежить якість закладеного фундаменту для соціалізації індивідів.

Відбиток на особистість накладається у будь-якому випадку, чи сирота мав змогу проживати із опікунами (піклувальниками), чи був змушений перебувати в інтернатних закладах. В останньому випадку вплив державних форм опіки накладе більш негативний відбиток порівняно із сім'ями піклувальників, адже останні все ж таки є сімейними формами виховання. З часу осиротілості дитини починається новий відлік часу («сирітський стаж», чим він більший — тим гірші наслідки можна очікувати), дитині доводиться адаптуватися до різного оточення, вона переживає розлуку з батьками тощо.

У випадку вступу до вищих навчальних закладів держава забезпечує всіх сиріт державною підтримкою, надає право першочергового проживання у гуртожитках, забезпечує коштами на харчування, одяг, лікування, оздоровлення. Та все ж слабкі знання, отримані від попередніх місць навчання, та негативний соціальний досвід вносять свої корективи. Якщо порівняти середні бали сиріт під час навчання у попередніх навчальних закладах, виявляється, що у ВНЗ рівень значно падає, що, скоріш за все, є наслідком зміни пріоритетів особистості, незацікавленість навчанням, неспроможності частини сиріт навчатись.

Проаналізувавши отримані дані, можна дійти висновку щодо нагальної необхідності розробки програми (моделі) комплексного соціального супроводу студентів-сиріт у ВНЗ, яка повинна включати систему заходів щодо поетапної адаптації під час навчання, завершення навчання в них (підготовка до виходу з ВНЗ), соціалізації сиріт до дорослого життя в цілому. Надання посадовцям «типової» моделі соціалізації та супроводу сиріт є настійною вимогою часу, особливо враховуючи зазначені та складніші нинішньої ситуації.

Надзвичайно важливо, щоб, під час реалізації подальшої роботи, студенти, все ж, мали чітке усвідомлення про необхідність якісної власної підготовки до дорослого життя; знали перелік посадовців, які можуть сприяти переборенню труднощів, що виникають у життєвих практиках; розуміли особливості вступу на завершальний курс навчання у ВНЗ; чітко усвідомлювали особливості механізмів постановки на квартирну чергу, подальшого працевлаштування, залучення до організованого молодіжного руху тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2010/11 навчального року. - Статистичний бюлетень державного комітету статистики. - Режим доступу до сайту: <http://www.ukrstat.gov.ua>
2. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений. - М.: Аспект Пресс, 1999. - 376 с.
3. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь/ за заг. ред. В.М. Гейця [та ін.]. - К.: НВЦ НБУВ, 2009. - 687с.